

BUDA HALÁLÁRÓL.

II. Hasonlatok.¹

Az egész világirodalomban leggazdagabb képzelete talán Homerosnak volt, a vak aeol lantosnak. Lelki szemei előtt ragyogó fényvel és végtelen változatosságban rajzanak föl a látomások. Művei tele vannak szebbnél-szebb költői képekkel, az Ilias a hasonlatok legdúsabb és régóta mintaszerűnek vallott példatára. Annyi van benne — szám szerint 182 — és oly nagy arányúak, hogy a felületes olvasó szeme is megakad rajtuk, a czéhbeli philologusok érdeklődéseit pedig eléggé mutatja az immár jókora könyvtárrá szaporodott szakirodalom.

Buda Halálának aránylag több a hasonlata, mint az Iliasnak. Aránylag, a maga terjedelméhez mérten, körülbelül másfélszáz. Igaz, hogy nem mind teljes hasonlatok, nagy méretekben és részlethatásra dolgozott képekkel, de azért akad, amolyan góliátfajta is, a mely eléri, sőt külső arányaiban meghaladja a homerosi mértéket.

Korábban írt elbeszélő műveiben, a Toldiban és Toldi Estéjében még ritkán alkalmazta Arany a hasonlatot, csak a hatvanas évek körül, miután a classicus eposokkal behatóan foglalkozott, akkor tűnik föl epicájában ez a nagy arányaival idegenszerű formacultus. Nyilván az epicus előadással elválaszthatlanul egybeforrottnak gondolta. Fölfogásában megerősítette az évezredes költői gyakorlat és a műbírálók ítélete. Kazinczy, hogy egyebet ne említek, hibául róttta föl Vörösmartynak, hogy Zalán Futásában oly keveset találni a homerosi szép hasonlatokból. Pedig hát csak hagyományos, de nem nélkülözhetetlen kellékei az eposnak. A Nibelungenliedben fölötte csekély számban vannak, Goethe Hermann és Dorotheájában elvéve ha akad három. A fiatalabb nemzetek költészetében kevésbé járja, a mi a bibliának és a classicus irodalomnak szokott stílformája.

Hasonlatok dolgában nincs a magyar irodalomnak tanulságosabb könyve, mint Buda Halála. Képviselve van itt minden válfaj, az egyszerű példától a legraffináltabb műformáig. Kárbaveszett

¹ Az I. rész megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények 1908-iki évfolyamában.

fáradtság volna valamennyit *egy* szempontból vizsgálni. A hagyományos technikának és az egyéni alakításnak annyi finom szála húzódik át rajtuk, hogy kifejtésükhez sehogy sem elegendő a »középtanodák használatára« szánt stilistikai tudomány. Arany sok irányú költői célzatainak megfelelően változatos formákat kedvelt; a hasonlított jelenségeket és hasonló képeket tekintve, nagyjában meghatározható körökön belül maradt; önálló költői tehetségének tudatában sokat merített idegen forrásokból. Ismerni kellene azért a tropusok külső alkatát és belső aesthetikai értékét, a fogalomkört, melyre kiterjednek és a forrásokat. Mindezt szemmel tartva, megkísérlem a közelebbi jellemzést.

Első tehát a forma kérdése, abban az értelemben, a hogy Arany is szokott beszélni »kül- és belidomról« az aesthetikai tanulmányaiban.

Legjobban belesimul stiláris környezetébe az a hasonlat, mely csupán egy-két szóra szorítkozik. Similitudo brevisnek nevezték a latin rhetorok, a németek, hogy a részletező hasonlattól (gleichnis) megkülönböztessék, vergleichungnak. Buda királyról olvassuk, hogy gyanuval tele, Etelétől féltében »mint nyárfa rezeg«, hogy magányosan töprengve »ül vala mint egy pók« palotája zugában; az istenkardot messziről látják »mint a vizek sássát magoslani«; Etele kezében »mint zúgattyú a levegőt szelte«. (III. 29; X. 12; IX. 29, 35.) Se több, se kevesebb ezekben a példákban, mint a mennyi múlhatlanul szükséges. A hogy a régi-módi stilistica tanítja, kell a hasonlathoz egy hasonlított, comparatum, továbbá egy hasonló, simile és a hasonlóság, tertium comparationis. Igazában csak egy szóból áll, a rokon tárgy megnevezéséből, ha azt elhagyjuk, nyoma se marad a szóképnak. És csak egy tulajdonságban egyezik a futólag említett tárgy a másikkal, de az aztán oly föltűnő benne, hogy nem is szükség külön magyarázni. A sás magasan kiemelkedik a fűből, a nyárfa levelének rezgése szinte közmondásos. A kép azért jobban kiemeli a tulajdonságot, állapotot, vagy mozzanatot, mint az ige egymagában. Túlzásra, nagyításra kiválóan alkalmas a hasonlat e fajtája. Ha stilszerűen, hasonlatot hasonlattal akarnék jellemezni, azt mondanám, hogy olyan, mint a homorú tükör, mely a gyújtópontján belül eső tárgyakat erősen nagyítva mutatja. Nagyítva és nevetéses torzításban. A közbeszédben, népnyelvben se szeri, se száma a tréfásan ferdítő rövid példáknak.

Más az igazi hasonlat, az a költői stilforma, a melynek csak versben, vagy általán írásban van helye. Élőszóval elmondva, a társalgás nyelvében képtelenség az ilyen beszéd:

»Mint olaj a víztől, bár összevegyítnék,
Elvál, maga társát felkeresi mindég:
Úgy Etel is bármint seregét zavarja,
Helyre legottan gyűl, mihelyest akarja.
S mint elegyes kártyát csuda szemfényvesztő:

Más rendbe varázsol, ha lecsap a vessző:
 Etele azonkép hadai forgását,
 Keze intésével intézi varáz-át.
 Néha ugyan történt, hogy — mint anya végett
 Egyedül két nyáj közt kicsi bárány béget, —
 Valaki nem lelte, hol az ő állása:
 Jaj neki, hogy útban Etele meglássa « (IV. 25.)

Beszéd közben nem érünk rá hosszadalmas kitérésre, czéltalan is volna, mivel a figyelmet eltereli a főtárgytól. A költő azonban nem elégszik meg avval, hogy futtában említse a rokon fogalmat, de mindjárt mond is róla valamit, külön mondattá kerekíti külön állítmánnyal és a képet alkalmazza utóbb a tulajdonképpeni témájára. A tárgyat tehát megelőzi, mintegy előkészíti a kép. Két esemény, párhuzamos képzetsorok kerültek együvé, a hasonlat külsejükben is arányos részekre válik szét: egyfelől a kép, másfelől jelentésének magyarázata (antapodosis). A kölcsönös vonatkozást többnyire páros határozószók jelzik: mint, valamint, mikép, miként, mintha — úgy, azonkép, akképen, olyan. Tertium comparationis nincsen, legfeljebb egy kétes quintum comparationis. A szemfényvesztő: kártyát varázsol, Etele: a hadmozdulatokat intézi, hol itt a hasonlóság? Ha minden áron ki kell hozni, akkor annak mondom a csodás és biztos gyorsaságot, melylyel e két esemény végbemegy. Ez elvont logikai meghatározás, nem poesis. Arany szövegében hiába keresem a világosan kifejezett hasonlóságot. Mindenki érzi, hogy a hadgyakorlatnak pontos taktikai leírása nem volna itt helyén. Minthogy a költő képzeletünkhöz szól, a hasonlat éppen arra jó neki, hogy elkerülje az értelmesen száraz fejtegetéseket. Ha a választott képeket sorra veszem, vajjon mi egyéb célra is szolgáljanak? Az olaj, a szemfényvesztő, a bégető bárány, ebben ugyan kevés epikai nagyszerűség és hangulatkeltő erő rejlik. A kép csak szemléltető eszköz, az egész hasonlat kettős eseménnyel vagy jelenettel törekszik megértetni egy közös eszmét, mivel a közvetlen kifejezés költőietlen vagy máskülönben elégtelen volna. Mert van sok eszme és érzés, a mire nincsen szava a nyelvnek, a mit lehetetlen kimondani. A symbolumra rászorul minden mélyebben járó elme, mikor a szó már nem bírja követni a gondolat merész röptét, az érzés halk rezzenéseit, az indulat erőszakos rángását, egyáltalán mindazt, a mi érzékeinknek megközelíthetetlen és lényegében kifürkészhetlen. »Mint sas fészkibe, ha idegen sas szállna«, úgy verte szárnyával az ijedség Buda király szívét. (II. 32.) A ki azt hiszi, hogy a nyelv kifejező képességének nincsenek korlátai, próbálja meg határozott szavakba foglalni a töméntelen sok föltozuló képzetet, melyet Arany hasonlata az olvasó lelkében ébresztett: szinte érezzük a rémület okozta szívdobogást, a hiábavaló szánalmas vergődést, a vér elszoruló lüktetését. A minthogy ezt a szólást is: »repetett a szive«, bajosan lehetne elvont kifejezéssel helyettesíteni.

Az epicus vagy homerosi hasonlat a fajtájának leginkább ismert képviselője. Testes alakjával messzire kiválik környezetéből, s a hogy az Ilias hexameterében hosszú uszályával méltóságosan tovalejt, inkább megakasztja, semmint előre vinné a cselekvényt. Ime egy példa Buda Halálából:

»Valamint nagy ménes, ha elő-nyaranta
 Vihar gyűl az égben, repülő sok gyanta,
 Feledi hogy szélyvel bízvást legelésszen,
 Nyugtalan egyszerre, bogarassá léssen;
 Hosszú nyakát némely levegőbe tűzi,
 Dagadó czimpával a viharat bűzli;
 Más felrűg emelten lobogó farkához,
 Lába dübörgésén ijed és futkároz;
 Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe,
 Teszi kettő-három a nyakát keresztbe,
 Remegő oldallal a nagy időt várja,
 Mikor szakad a menny hulló köve, árja:
 Így a húnok közt is háborog az alrend,
 Megbódul az elme és megbomol a rend;
 Csoportosan öt-hat dugja fejét össze:
 S a vérszagot érzi, s mond: nagy idő lesz-e.« (XI. 67.)

Egyik-másik olvasó észre se veszi itt a hasonlatot, talán külön leírásnak nézi, melynek tárgya a zivatar és a ménes; ugyan ki törődik a leírás végére bigyesztett rövid értelmezéssel, hisz olyan mellékes az, hogy a nép forrongásáról vagy valami egyéb-ről esik-e ott szó. A homerosi hasonlat magában különálló genrekép vagy apró novella, melyben lényegtelen a jelentés. A költőnek nem az a szándéka, hogy egy eseményt jobban megértessen egy másikkal való összehasonlítás által. Fogalmazás közben eleven képzelete előtt hirtelen fölmerült egy hasonló folyamat és az alkotás lázában élénken kiszínezve a főtárgya mellé állítja. A rendes beszédben, a milyen hamar fölillant, ép oly gyorsan letűnik e mellékképzet; a költő azonban megrögzíti, lelki szeme előtt látomászerűen megvilágosodnak a részletek, míg a cselekvény vezérmotívumai egy időre a háttér homályába merülnek. Ez a homerosi hasonlat keletkezésének története, természetesen a naiv epos határain belül. A műköltő is csak kevés, rendszerint *egy* közös vonás kiemelésére szorítkozik, a többi részlet igen távolról, vagy sehogy se vonatkozik a cselekvényre. Jelentés dolgában a kisebb hasonlat ugyanannyit ér, vázlat az, melyben a kép minden lényeges vonása megvan, a különbség csak a színezésből ered. Közkeletű szólásokot terjedelmes hasonlatokká bővít ki az epicus költő. Például a szappanbuboréknak költői paraphrasisa: valamint a buborék nádszálon születik habból és üres szélből, majd könnyű lebegéssel tovashállván, minden fordulatnál szebb fényben ragyog, míg végre szétpattan hiú páracseppé: úgy fújja föl hirtelen támadt önbizalma Buda királyt. Mi marad tehát a homerosi hasonlat belső esztétikai értékéül? Csillogó dísz az, »ornatus causa«, sokszor utólag a

szövegbe toldva. Ha elhagyjuk, a tartalom nem vallja kárát, mert fölötte gyöngé szállal van hozzáfűzve, éppen csak hogy tessék-lássék valami értelmi összefüggés.¹ Így elszigetelten nyomában jár a közmondásos epikai unalom. Másfelől azonban, tagadhatatlan, ép oly könnyen földézi az epikai nagyszerűség látszatát és alkalom adtán kitűnően tolmácsolja a cselekvény érzelmi motivumait. A fenségbe stilizált természeti kép, ha közvetlenül a helyzetből ered, csodás hangulatkeltő erőt rejt magában. Ilyen Aranynek a ménesről vett hasonlata. A kitörőfélben lévő zivatar, a fekete felhőbbe borult villámterhes ég nyomasztó félelem érzésével nehezedik lelkünkre. Komor halálsejtelem és valami kérlelhetlen fatalismus lengi körül a természetet birodalmát. A tizenegyedik ének hasonlataiból, művészi összhangzásban, mindig ez az alapakkord csendül föl, előre jelentvén a közelgő rémes katastrofát.

Van azután még a hasonlatnak egy különös válfaja Buda Halálában. A szereplő személyek beszédét élénkítik, csoportonként beillesztve, ilyenformán:

»Ki meri mondani: ezt teszem, ez jó lesz;
Községre, magamra, tisztelethozó lesz?
Nyilat is ellőjük — mindennapi példa —
Szél veri útból, nem jut soha czélba.
Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja előbb fékkel igazítani száját;
De neki bogázzik minden kicsiségre:
Viszi tűznek-víznek, lehajítja végre.
Egyet tudok, a mi, emberi dologban,
Hogy sükere legyen, teheti legjobban:
Józan okos mérték. Ez fo'yamok partja,
Mely rohanó tettek árját visszatartja.
Mértékre a kalmár javait emelvén,
Ott ül az igazság, rúdja közép nyelvén.« (I. 13.)

A személyek beszédében így fűződnek össze szakadatlan lánczczá a hasonlatok. Arany előadó művészetének egy különlegessége ez; más epicusok nem kedvelik a hasonlat ilyen rhetoricus fajtáját. Az Ilias hasonlatai a harmadik személyű elbeszélésbe vannak beleszöve és csak kivételesen akad egy-kettő Achilles beszédében.² Arany stilszerűen akarja beszéltetni hőseit, az áradozó bőbeszédűséggel, dagályos körülírásokkal korhűségre, egyéni és faji jellemzésre törekszik. Az alacsony kultúrfokon álló ember

¹ Petőfi jól tudta a homerosi hasonlat gyengéjét. A Helység Kalapácsában ezt a remek caricaturáját adta: »Igy kiderül a sötétlő konyha is éjjel, Ha kólyika kezdi gyötörni A mopszli kutyácskát, S a tekintetes asszony Rémülve kiált a cselédi szobába: »Panni te! kelj fel, Rakj tüzet és melegíts téglát, De szaporán!« Panni pediglen Föltápáskodik egy két Botlásnak utána Kijut a konyhába, kovával, aczállal, Meggyujtja a taplót, Taplóval a kénygyertyát, Kénygyertyával a szalmát, Szalmával a fát, Hogy téglát melegítsen Hasacská-jára a mopszli kutyának. Mondom: valamint ilyenkor Kiderül a konyha sötéte, Ugy oszlott a ború Hősünk komor orra hegyéről.« (I.)

² IX. 323.; XXI. 282.; XXII. 262.

nyelve fejletlen, szókészlete oly szegényes, hogy gyakran keresve se talál megfelelő kifejezést és akarva, nem akarva példákba fogja burkolni a mondanivalóját. Ha ehhez hozzávesszük még a keleti fajok öröklött hajlamát a szóvirággal ékes, czikornyás beszéd iránt, akkor érthetővé válik, hogy egy népvándorláskorabeli hún nem is beszélhetett másképpen, mint a hogy Arany beszélte a hőseit. Buda öreg király beszél és gondolkozik, magyaráz és bizonyít példákkal, mindenik egy-egy kopogó érv az igazsá mellett. Nemcsak hogy meggyőzze az embereit, »probationis gratia« hozakodik elő velük, hanem naiv hittel maga is igaznak vallja a tanúságot, a mire rávitték. És miközben kivágja a kacsaringós sentenciákat, szinte érezzük a meglepedését, hogy ilyen jól kifundálta a mondókóját. Bezzeg oda van az mindjárt, mikor Detre ugyanazokat a példákat ellene fordítja:

»Mértékre imbolygott a beszéded rúdja,
De, a mit cselekvél, dőre, hebehurgya;
Nyilad is ellőtted, vaktába, sebessen;
Paripádra ültél, vigyázz, le ne vessen.« (II. 19.)

Alkatra nézve meglehetősen egyformák a hasonlatok Buda és Detre beszédében. Az előbbi csoportoktól külsejében is eltűnő típus ez. Eltűnt a sablonosan részarányos forma, a kép magában áll, magyarázat nélkül. A főtárgy párhuzamos vonatkozása hiányzik, vagy oly futólag érintve, hogy szinte észrevétlenül beléolvad a symbolumba. Igazán képes beszéd ez, a fogalom helyébe lépett egy kép, az átmenet útját egyengető külső kapcsolat nélkül. Egyebütt is szép szerivel szabadulni igyekszik Arany a szokásos formuláktól. A mint és valamint, úgy és akképpen, hasonlatosképpen és egyéb élettelen képek megakasztják a költői előadás lendületét. Józan fönntartásnak, a körülményekkel megalkuvó viszonylagosságának és félmeggyőződésnek érkező prózában a helye.

Külső alkatuk és aetheticai jelentőségük szerint így tömörülnek kisebb-nagyobb csoportokba Buda Halála hasonlatai. A figyelmesen vizsgáló szem előtt önként határozott körvonalakban bontakoznak ki a különböző minták, melyek szerint készültek. Megegyik, hogy egyik-másik hasonlat nem illeszkedik egyik csoportba sem, az említettek kivül számtalan változat lehetséges. De nagyjában és egészében mégis csak általános érvényű formáknak kell azokat tekinteni, stilformáknak, a melyek öntudatosan, vagy öntudatlanul Arany Jánosnak is szeme előtt lebegtek. Stilformának értem pedig a gondolat közlésének egy bizonyos módját, azt az ideált, mely minden írónak, még a legsilányabb prózáirónak is az elméjét tüzei, míg a megfelelőnek érzett kifejezést eltalálta. Sok író — költő és tudós egyaránt — ahhoz a formához keresi utólag a tartalmat.

A classica philologia, melynek Homeros és Vergilius révén állandó témája maradt az epicus hasonlat, nem kutatta az egysé-

ges benyomást, melyből és a mely belőle ered, hanem kiszakította a kész formából logikailag megkülönböztethető alkatrészeit és külön-külön összehasonlította őket. Abból az elvből kiindulva, hogy simile és comparatum a hasonlat legfontosabb kellékei, természetesen közel esik az a föltevés, hogy az alapelemeknek pontos egybeállításával és osztályozásával a kritika eleget tesz föladatának. Mintha irodalmi kérdésekben, statisztikai számítások alapján lehetne dönten. Számokkal bebizonyítható minden föltevés, de ép oly könnyen az ellenkezője is, csak érteni kell a módját. Némi tanulságra azonban, óvatosan tárgyunkhoz alkalmazva, mégis rávezet az az eljárás. A képek minden esetre mutatják Arany képzelete irányát és abban is, a hogy hasonlatai tárgykörét választotta meg, valami félig hagyományos, félig egyéni tervszerűség nyilvánul.

Képeiben erős hajlamot mutat Arany a természet iránt, de ép oly kedvvel fordul az emberi élet változó eseményei felé. Szebbek a természeti képek. A hullámok játéka és a felhők tünényei, a csillagfényes éjszaka és a ragyogó hadak útja, az égi háború előtt zúgó vihar és a sivatagpusztán kavarodó forgószél, mindarról mesteri pillanatfölvételeket adott Arany a hasonlataiban. Igen jellemzőek az állatvilágból vett képek: a ketreczbe zárt vadállat, a tomboló csikómén, a tollait berzentő páva, a lépteit szaporázó fűrj, a zümmögő méhraj, a hangyák fekete serege.

Milyennek mutatkozik e leírásokban Arany képzelete? Aesthetikai irodalmunkban egy idő óta meghonosodott szokás, valamely író képzeletének meghatározását a metaphoráihoz kötni. És a mi nagytudományú aestheticusaink, a milyen hirtelen fölvetik a kérdést, ép oly könnyen elkészülnek a felelettel. Csak el kell olvasni az illető író összes műveit, közbe kijegyezni, a metaphorákat, mindet fejezetekbe skatulyázni és jó kiadós prózába átírni: azzal elkészült a nagy mű. Mások lélektani háttért keresnek a fejtegetéseikhez és kiindulnak valamely tisztos ódon elméletből. Fennen hirdetik, hogy a phantasia külön tehetség, lényegében kombináló művészet. A semmiből nem terem világot, hanem a valóságban megfigyelt jelenségeket formálja át, az érzéki benyomások elemeit csoportosítja más módon, szokatlan vonatkozásban. A görög mondák csodalényei, sphinxek és centaurok például, emberi és állati testrészek combinációjából támadtak. Régi igazság ez, sajnos, nagyon régi. Benne van már Descartes philosophiai értekezéseiben és Apáczai Csere János Encyclopaediájában. Azóta fordult egyet a világ és nagyot haladt a psychologia, nyomában az aestheticával. Ama régi fölfogással szemben, mely a phantasiát csupán érzéki adatokat kombináló gépies tevékenységnek minősítette, az újabb lélektan éppen eszményi teremtő erejét hangsúlyozza. És bebizonyosodott, hogy a phantasia nem is külön erő, mely önmagában elszigetelten működik. A legnagyobb műalkotások is a lélek rendes alaptevékenységeire vezethetők vissza, a képzelet működésénél

csak fokozott mértékben nyilvánulnak az ismerés és érzés mechanizmusához tartozó lelki erők. Hogy egy kiváló költő lelki szervezete melyik irányban fejlődött ki jobban, mint az átlagos emberé, azt igenis a képzelete elemzésével lehet kideríteni.

Buda Halála hasonlatait vizsgálva, szokatlan erősnek tűnik föl Arany megfigyelőképessége. A mit leír, azt pontosan megfigyeli a valóságban. A természeti tüneményt végig követi egész lefolyásában, éber tekintetét el nem kerüli a legcsekélyebb mozzanat. Figyelme sohasem lankad, meglát olyat is, a mit más ember elmulaszt észrevenni. Még szellő nem érzik, de ő már tudja, hogy vihar készül, mert néhány porszem fölszállt az úton, és a berek szélén megmozdult a nyárfa levele. A nyugodt és biztos szemlélés eredménye a részleteknek az a hűsége, mely oly különös varázst ad Arany nagyobb leírásainak. Úgy tetszik, mintha azon melegiben, ott a helyszínén készültek volna; mintha valami »földes íz« vegyülne beléjük, a hogy Péterfy Jenő írta az Őszikéről készült bírálatában. Sajátságos detailművészet ez, mely nem akar hatni egyetlen súlyos tömeggel, nagy contourokkal és hamis távlattal, de annál többet törődik a tárgyi igazsággal, és minden ízében valószerű. Nem hiszem, hogy ez a realisticus hajlam faji sajátság lenne, az alföldi magyarnak a józan látása Petőfi költészete ép olyan színmagyar, mégis más természetű a képzelete. Egyszerűbb okból ered az: Arany rövidlátó volt. Tizenhat éves koráig jó szeme volt, de akkor az olvasás, a sok apró betű elrontotta. A Bolond Istók második énekéből tudjuk, hogy a debreczeni kollégium bagolytermében a tábláig se látott, a legszebb algebrai képlet neki szürke folt; mások arcvonásai elmosódnak előtte, a magasabban repülő golyát porszemnek nézi. Sajátságos, hogy éppen a látóképesség e fogyatkozása kényszeríti a részletek pontos megfigyelésére. Távolról minden összefolyik a szemében, egységes nagy panoráma sohasem tárul eléje; ha látni akar valamit, egészen közel kell mennie. A mit aztán megnéz, azt jól megnézi, töviről hegyire.

A látásnak fontosabb szerep jut a lelki életben, mint bármely más érzéknek. A költők képzeletvilága főként ennek adataiból alakul, a nagy mindenségnek ama parányi tükörképeiből, melyeket a szemlencse agyukba vetített. Arany rendkívül fogékony ugyan a hangbenyomások iránt, egyik hasonlatában például a rengetegben támadt robbanás hirtelen tovaterjedését érzékelteti, de valójában az ő képzelete is visualis jellegű, a gondolatot látható külsőbe burkolja. Ebből nem következik, hogy festői egyszerűsmind. Arany leírásai nem annyira festmények, mint inkább fényképek, a szónak betű szerinti értelmében; alkalmasok volnának annak a föltevésnek igazolására, hogy a költői képzelet színek nélkül dolgozik.¹ A szivárvány tarka skáláját szintelen színek pótol-

¹ Wundt, Völkerpsychologie, 2. kiadás, 3. kötet, 64. lap.

ják: a fehér és fekete, a fény és árnyék fokozatai. A napsugár, mely csillogva elsiklik a tárgyakon, egy sötét folt, mely élesen megvilágított felületre esik, a homályban föl villanó láng, a clair-obscur és általán mindazok a fényhatások, melyek a színeknél erősebben ingerlik a szem reczehártyáját, erősen izgatják Arany képzeletét is. A sötét gondolatot árnyéknak nézi, mely Etele igaz lelkén átsuhan, »mint nap előtt holló.« (VIII. 49.) Vagy ennél is jellemzőbb példák:

»Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
S bukdosik egymásba sok fekete árnyék.« (V. 37.)

»Mint a hadak útja, vegyesen csillaggal:
Szeli az ég boltját gyöngyhímű szalaggal:
Ugy lepi átlátszón a földet uszályok,
Közzüle ragyogván csillagszemű lyányok.
De arany és kő is ragyog ottan drága,
Lovakon a szerszám futosó világa;
Szélyel az árnyékba fénye lövell tüzként,
S vissza, ha nap ránéz, meri nézni büszkén.« (V. 4.)

Gyakran azt olvastam Arany képzeletéről, hogy plasticus, szoborszerű. Ez is csak olyan tetszetős félígazság, mint az a másik a szindüs képekről. Arany nem kedveli a helyben maradó leírást, lomha tömegben a formák szoborszerű merevségét; jobban érdekli őt a mozgás, magukon a tárgyakon ép úgy, mint már a fény és árny játékában. A holt természetbe a változó tüneményeket figyeli, az elvonuló felhőket, a rohanó vihart, a víz hullámain; az élők világában arra vetődik szeme, a mi jár és kúszik a földön, vagy repül a levegőben. S oly hiven írja le az állatok mozdulatait, hogy egy természettudós se különben. A mozgásnak ez eleven érzékét két okra lehet visszavezetni, egy külsőre és egy belsőre. Mozgás közben a tárgyak körvonalai határozottan kibontakoznak a szem előtt, míg a nyugalom állapotában könnyen összefolynak a háttérrel. Másfelől pedig minden művészemberrel veleszületett az a hajlandóság, hogy a maga nyugtalan, örökké tevékeny lelkével áthassa a körülete elterülő világot. A mi az ő forró agyában lüktet, azt beleérzi az élő természetbe és a holt anyagba. A hová pillantása téved, ott megmozdul az élet. Arasznyi létünket a világegyetem változásaihoz méri, beleolvad a mindenségbe és azzal együttérez. Ilyennek tudta Arany a maga képzeletét, ilyennek festi a Bolond Istókban:

... »Elbocsátá lelkét ringatózni,
Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versenyt hajózni,
Hanyatt terülve egy partoldalón —
Engedte önmagából kilopódnizni:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
Ó a természet, a nagy és örök —
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.« (II. 48.)

Az eposi stílus egy sajátos problémájának tisztázása végett érdemes külön említeni azokat a hasonlatokat, melyekben Arany az emberi élet egyes mozzanatait örökítette meg. Ilyen képek a homerosi hagyományokhoz mérve feltűnő nagy számmal vannak, érthető okból azonban, mert Arany kezében a jellemzésnek hatásos eszközei. A mikor Buda király, vagy az epos más személye beszél, például egy népvándorláskorabeli nomád húnna a fölfogásához mért primitív fogalomkörből szedi. Egyszerű életviszonyokra valló fogalmak, vagy eszközök: a kalmár, bíró, kerékvágás, nyereg, nyíl, tör, fáklya. E korjellemző képek közé azután észrevétlenül vegyülnek a népiesen színezettek, az első Toldi tősgyökeres magyar szólásainak másai, a mai parasztéletből, sőt mezei munkáról vett példák. Etele úgy forgatja seregét, mint béres az ostorát; hajtóseregének fölosztja a Mátrát, a hogy aratóknak szokták a búza-földeket; a bivalycsordára úgy zúditja buzogányát, valamint hajcsár a nehéz botját. E hasonlatokat Haraszi Gyula anachronismusoknak mondta. A földműveléssel nem foglalkozó nomád húnok előtt ismeretlen a béres, az arató, a hajcsár; már pedig Buda Halála régi hún hegedős éneknek készült, benne Arany »a nemzeti mondának nemcsak anyagát akarja újjáteremteni, hanem az ő eredeti formáját is.«¹ Haraszi tetszetős föltevését vizsgálat alá venni helyénvaló lesz itt, mivel meglehetősen elterjedt² azonkívül közel érinti Buda Halála hasonlatait és általában az epicus előadás lényegét. Az a kérdés, hogy a maga egyéniségét föl kell-e áldoznia a költőnek, a stílszerűség kedvéért az egykorú rhapsodus álarca mögé rejtőznie és a közönséget is néhány száz vagy ezer évvel fiatalabbnak képzelni? Arany tehát úgy írta volna művét, hogy egy Attila-korabeli hegedős szerzeménye is lehessen és aközben csakugyan elkövette volna az anachronismusokat? A Toldiban (IV. 14.), igaz, egy vaskos anachronismus éktelenkedik, az a tengeri, a melylyel Miklós kelleténél korábban előhozakodik, néhány száz évvel korábban, mielőtt Európában meghonosult. Egyet elnézhetett Arany János, de Buda Halálából az emlékezteteken kívül még többet is lehet idézni: »S mint elegyes *kártyát* csoda szemfényvesztő.« »Mint mikor a hegyek *pipálnak* esőre.« »Mintha legott bárkát építene *Noé*.« (IV. 26; V. 29; VIII. 36.) Csupa idegen kulturhasonlat. De éppen a számos és kirívó példa mutatja az elmélet tarthatatlanságát. Lehetséges-e, hogy Arany annyi bántó dissonanciát észre nem vett volna? Valószínűbb, hogy »a krónikák egyszerű nyelvén«, melyről Buda Halála bevezetésében szó esik;

¹ Magyar Szemle 1881.

² »Arany ebben az eposban, ha szabad magam úgy kifejeznem, egy XIX. századbeli kortársa Attilának.« »Buda Halálánál egy középkori regésnek lelkébe és beszédmodorába képzelte magát.« »Az egész mű azt az illúziót kelti bennünk, hogy egykorú hegedős szerzeménye is lehessen.« Riedl, Arany János, 3. kiadás, 56., 196., 223. lap. Moravcsik Géza, Magyar Könyvtár 137—9. szám, IX. lap.

nem az Attila-korabeli hegedős énekek értendők, hanem a tizenhatodik század verses krónikái, Csáthi Demeter, Tinódi és Ilosvai históriás énekei; azokra utal sok naiv fordulat, régies kifejezés, azoknak milieujét és hangulatát kívánja Arany az előadásával éreztetni. Különben pedig a maga korának írta művét és a hasonlatokat olvasóinak az ismeretköréből válogatta össze. Egyúttal a maga élményei és tapasztalatai köréből: a nép fiának képzelete olykor visszaszáll abba a környezetbe, mely ifjú korának emlékeihez fűződik. Szigorúan stílszerű hűn hasonlatokat csupán a személyek beszédében kellett alkalmaznia s az egész hatodik énekben, a mely magában különálló »hún regének« készült.¹

Hogy általában miről szólnak a hasonlatok, mi a tárgyuk, arra a kérdésre nehéz megfelelni. Elméletben valószínű, hogy a mikép az egyes költői műfajoknak más-más a tárgyuk, a szerint a hasonlatok témája is változik. A lyrai hasonlatokban visszatükröződnek az érzelmek, az öröm és bánat, a szerelem és gyűlölet, a hazafias és vallásos lelkesedés. A drámának türelmetlenül célra siető párbeszédeiben, ha néha fölbukkan egy hasonlat, az egyén küzdelmeit, a szenvedélyes akarat megnyilvánulását, a jellem egy-egy árnyalatát világítja meg. Ebben a két műfajban tehát főképen a lélek imponderabilitáit szemléltetné.

Nem úgy az eposban. Az esemény érdekli itt a költőt, a külső lefolyása, kevésbé a cselekvő személyek lelki állapota. A classicus epos valóban elhanyagolja a lélekrajzot. A költő phantasiája érzéki képekben támasztja föl a multat, a hogy Arany mondja: »A ködök országa im megelevenül és előttem járnak a hajdani képek, mint egykor oly élők.« Innen van, hogy az epicus hasonlatok a külvilágról szólnak, látható és hallható jelenségekről. A ki a homerosi hasonlattól elvárná, hogy a láthatlan jelenségeket hozzáférhetővé tegye a képzeteknek, az ugyancsak csalódnék. A hasonló és hasonlított jelenet egyaránt a concret dolgok körébe esik és összehasonlításra rendszerint külső vonatkozás adja az alkalmat. Még pedig, közelebről megjelölve, olyan külső vonatkozás, mely szintúgy a műfaj természetéből következik. A classicus epos hőse a nép, nem az egyén; az e fajú költemény feladata, a hogy Arany meghatározta, »azon élefhálál küzdelmeket varázsolni szem elé, melyek próbatüzén keresztül a földiek sorsát intéző hatalom az egész emberiséget, vagy annak nevezetes részét, például egy nemzetet, létele céljához majdnem láthatóan közelebb segít.« Az epicus hasonlat ennél fogva gyakran példázza a tömegek mozgalmait. Buda Halálában a népek ugyan alárendelt szerep jutott,

¹ Arany mentségére, ha ugyan szükséges, idézhetném még Vergiliusnak és Tassónak egy-egy jellemző hasonlatát: »Mint a játékszínre gyakorta például feladott s ott üzött vétkes Orestes. (Ae. IV. 471) »Mint villám ha villan, kanócz, hogy lia lobban, dörög az ég; bömböl s lő az ágyú nyomban.« (M. J. XII. 44). Aeneas idejében a színpad, Godfréd idejében az ágyú szintén anachronismus vlna.

de azért ott van a háttér homályában. A Mátra rengetegeiben mérőöldnyi emberháló szorítja a vadat, ott sűrög forog a sokaság Etele sátorvárosában, majd Buda fondorlataiból zendülés támad a törzsfők közt, háborogni kezd a köznép, előbb egyenként, azután csapatokban Budaszállására vonulnak a pártosok. E mozgalmas tömegjeleneteket nagyobb hasonlatokkal színezte ki Arany, bőségesen főképp a negyedik és tizenegyedik énekben.

Nagy tévedés volna azonban Buda Halálát műfaj szerint a classicus eposok közé számítani. Gyulai Pál így jellemezte röviden és találóan. »Tragédia az eposba oltva.« Más itt a hős viszonya népéhez. Etele a helyett, hogy fölemelné nemzetét, egy végzetes tettel bukását készíti elő; nem a közös érdeket szolgálja, hanem a maga nagyravágását, a nép pedig csak eszköze. A nemzeti érdeket kiszorította a testvérkirályok hatalmi vetélkedése. Egyéni küzdelem ez, lényegében drámai cselekvény, a mely megköveteli a szigorú indokolást, éles jellemrajzot, a főmotivumok határozott kidomborítását. A naiv epos zajos eseményeit, néppusztító harczeit odahagyva, a lelki élet felé fordul Arany elbeszélő művészet. A tartalomhoz szükségképpen alkalmazkodik az epicus előadás hagyományos dísz, a hasonlat. A néptömeg nagyszerű látványa után leghálásabb tárgya most a királyok belső ügye: Etele és Buda hatalmi helyzete, s a mi evvel összefügg, az uralkodás megosztásának indokai. Erről szól az első és második énekben szét-szórt sok hasonlat.

Hátra van még egy feladat: kimutatni Arany forrásait. Az irodalomtörténeti vonatkozások földerítése többet ér minden elméleti fejtegetésnél, mert a költő czélzatait jobban meg lehet érteni, alkotó erejét és önállóságát jobban megítélni, ha egy kész művét összehasonlítjuk a nyers anyaggal, melyből formálódott. A forrástanulmány mindenkor szilárd alapot ad az irodalomtörténeti kritikának, egyik-másik író méltatásánál pedig szinte nélkülözhetlen. Arany többnyire források után dolgozott; ha valamiképpen szerit ejthette, minden keze ügyébe eső adatot fölhasznált. Hogy művei meséjéhez, az epikai hitelről vallott elméletéhez hiven, a hagyományokból vette a motivumokat, az régóta ismert tény; de az már kevésbé, hogy előadásához is számtalan sok apróságot máshonnan kölcsönzött. Buda Halála hasonlataiból körülbelül negyedrész classicus eredetű! Ily tömegesen nem csúszhattak be észrevétlenül, nem közhelyek azok, melyek akaratlanul is mindenüvé beférkőznek, nem öntudatlan ráemlékezésképpen keltek új életre, ellenkezőleg, öntudatos átvétel valamennyi, régi szöveg földolgozása. Arany János a classicus irodalom költői formakincsét »epicus közvagyonnak« tekintette Buda Halálához, valamint korábban a Zrínyiászról írt akadémiai székfoglalójához, bámulatos tanulmány-nyal és emlékező tehetséggel összeállította magának az illető hasonlatoknak Homerosig fölnyomozható változatait s a mi czéljának megfelelt, azt fölhasználta. Vergilius se cselekedett másképp,

s példáját követték a későbbi költők. Arany kevésbé érzeti az epicus mesterséget, a régi tropusokat több ízléssel és önállósággal dolgozta föl, úgy hogy jobban odasímulnak és látszólag szervesen illeszkednek a művébe. Ime, nehány morzsa Homeros asztaláról:

»Mint aratók tehetős gazdák telkén aratáskor
Egymással szemközt szokták a búzát learatni,
S árpavetést s a kaszált rendek sűrűn szaporodnak:
Trójaiak, danaok, szintúgy kaszabolva csatáztak.» (I. XI. 67.)¹

»S mint aratók pásztát nagy szél gabonában,
Hogy fognak, az áldást terelik sorjában:
Egy darab ott áll még, itt kopasz a tarló,
Hódítja csapáskint az emésztő sarló:
Etel is a Mátrát osztja fel akképen,
Hegyre hegyet készül meghajtani szépen,
Nagy rengeteg erdőt nyomni körül haddal,
Úgy bánni el aztán közepütt a vaddal.« (B. H. V. 41.)

Az Ilias hasonlata jellemzően homerosi hasonlat. Mintha nem is a szembetűnő hasonlóság, hanem minél nagyobb eltérés volna a lényeges kelléke. Trójaiak és görögök egymást kaszabolják, de a kalászkok nem kaszálják le az aratókat. Omne simile claudicat. A nehézség tulajdonképp abban van, hogy két-két alanyt kellett folytatólagosan összeegyeztetni, holott a különböző cselekvés csak egyetlen egy mozzanatban találkozhat, abban, hogy a rendek egyremásra leterülnek, egyebekben csupa eltérés. Mikor Homeros a mesélésbe belemelegedett, akkor megfélekedzik arról, hogy a részleteket egyeztesse, és képeit az előadás világosságának a rovására színezi, mintegy henye dísznek hagyva őket. E merész hanyagságnak híres példája az a hasonlat, melyben a harczolva visszavonuló Ajast búzavetésben legelésző csökönyös számárnak mondja. Szokatlan és merész az aratókról vett hasonlat Arany fogalmazásában is, de a Homeroséhoz mérve mindenesetre javult, mert több benne a kölcsönös vonatkozás, és vadra meg vadászokra alkalmazva található a hasonlóság. Arany általában öntudatosabb műgondot tanúsít a lényeges vonások összeválogatásában, a tartalom határozott kidomborítása végett.

Más irányban tanulságos a következő összeállítás:

»Igy szólott s legelőbb indult kifelé a gyűlésből.
És a királypálczás fejedelmek szinte követték
Hős hadaik főjét; a hadak zöme szinte tolongott:
Mint sűrű méhrajzás, ha kizúdul nagy tömegével

¹ Az összehasonlítás körebe vont eposok címét rövidítve idézem: B. H.: Arany János, Buda Halála; E. D.: Csaba királyfi, első dolgozat; M. D.: második dolgozat; I.: Homeros Iliasa, fordította Kemenes József; Ae.: Vergilius Aeneise, fordította Baróti Szabó Dávid, Magyar Könyvtár; P.: Dante, A Purgatorium, fordította Szász Károly; M. J.: Tasso, Megszabadított Jeruzsálem, fordította Jánosi Gusztáv; Sz. V.: Zrínyi, Szigeti Veszedelem; T.: Fénelon, Telemach.

S sziklaodújából mindig uj raj tör előre
 S nagy csapatokban száll a tavasz viruló mezejére :
 S egy rajuk erre csapong, míg másik amarra özönlik :
 Így sorakoztanak ők a sebes járású hajóktól
 Sátoraik mellől a bemélyedt part vonalában.« (I. II. 469.)

»S már a domb tetejét érzik vala, melynek az alján
 Terjedt a város, s melyről elejökbe vetődtek
 A tornyok. Bámul Aeneas a nagy, az ékes
 Alkotmányra, holott kalibák állottanak hajdan ;
 A kapukat s kirakott utczákat nézi. csudálja.
 Néki hevült a nép : egy részük kőfalat állít . . .
 Mint törekednek, elő nyárban a tarka mezőkön
 A méhek, mikoronn a rajt munkára kihozzák,
 Vagy megsűrítik folyadékony mézöket és új
 Édességekkel tágítják lépjök odúit
 Vagy leveszik terhét a megjötteknek, avagy tölt
 Kassoktól elzaklatják a lajha heréket ;
 Forr a munka s jeles szaggal kedveskedik a méz.« (Ae I. 418.)

»Délest vala már, hogy felkaptak a hátra :
 Látszott is Etellak, Etele nagy sátra.
 Mint ha ki méheshez közelít távunnan,
 Szálingani egyes bogarat lát onnan,
 Azután mind sűrűbb a repesők rajja,
 Czikkázik a táncza és zümmög a zajja ;
 Bong a tele kaptár ; ki be a nyíláson
 Sok ezer fényes hát hentereg egymáson :
 Úgy hemzseg az ember sűrűje, zajossa,
 A mint közeledik Etele várossa.« (B. H. X. 66.)

A hogy a méhrajok kizúdulnak az odujukból a tarka mezőre, úgy tódultak a görögök ki a gyűlésből. Ez Homeros hasonlata. Vergiliusé pedig : a hogy a méhraj készíti a mezőn és hordja be a kasba mézét, úgy serénykedtek a városépítők. Tehát két különböző kép. Arany János ugyanahhoz a helyzethez fűzte hasonlatát, leírván egy dombról a városra nyíló kilátást. Már a kidolgozásban önálló, sőt meghaladja mesterét. Vergilius kiváló formaérzéke és szerkesztő képessége valami kiirthatlan sematizáló hajlammal párosul, akarva nem akarva elvont fogalmakat és típusokat alkot. Ebben a hasonlatban is csupa gondolt részletek vannak, a munka különféle nemei. Arany képzeletünkhöz szól, előadása külső érzékeinkre hat. Hogy czikkázik a méhek táncza, hogy egymás hátán henteregnek, azt mind látni kellett ; hogy a kisebb raj zümmög és bong a tele kaptár, az a hang finom megkülönböztetése. A hasonlat első vázlatzerű megfogalmazásában ott van már ez a két érzéki vonás :

»Az épületek közt, valamint a méhraj,
 Sürög-forog a nép, van mindenféle zaj.« (E. D. I. 9.)

Észre kell venni azután a leírás fokozatosságát, a magában szállingó méhtől a kaptár nyílásában összegabalyodott tömegig. Egy műfogás teszi azt lehetővé, a melylyel Arany gyakrabban él.

A leírást elbeszéléssé változtatja, közeledő személyhez kapcsolva, mintha csak Lessing Laokoonjának tétéleit valósítaná meg a gyakorlatban.

Hasonló törekvés mutatkozik más alkalommal is Arany átdolgozásában:

»Már itt a teucrok sietősb munkának erednek . . .
Mint mikor a munkáshangyák gabonára vetődvén,
Rabláshoz fognak s tartván a téli napoktól
Nagy szorgalmasan megrakják csűrjüket; indul
A feketés sereg a szántóföldekre s füvek közt
Szűk helyekre viszi zsákmányát; egy része kövérebb
Magra találván, azt vállával előre taszítja,
Más rész másokat hajt s a késlekedőket hevíti;
Forr az egész ösvény szanaszét a hamarja dologtól.« (Ae. IV. 402.)

»Mint hangyacsoport, mely kiered fészkeből,
Zsákmányra elébb küld csak néhányat kémül,
Azután mind többen lakói a bojnak,
Egymás tetején is, oda-vissza folynak:
Úgy népesedett meg Budaszállás útja,
Fel is, le is a hún szüntelen azt futja.« (B. H. XI. 78.)

Megvan a kép Camoens Luziádájában és Horatius satiráiban, a hol hagyományos módon kissé színtelen elvontsággal a hagyományos hangyaszorgalmat tolmácsolja. A Zrínyiászbán és Dante Purgatoriumában kisebb genreképpé alakítva találjuk föl: hogyan viselkednek, ha két apró állat találkozik útjában, vagy ha megbolygatják őket. Ezek már élesszemű megfigyelések, a minthogy Arany leírása is érdekes adalék a hangyák természetrajzához. Az ilyesmit nem lehet kigondolni, azt látni kell, magányos sétákon meglesni. Buda Halála verseit olvasva, szinte magunk előtt látjuk a természet szemléletébe mélyedő költőt, a debreczeni diákot, a ki naphosszat elbarangolt a Nagy erdőn és ha olvasni a fűbe telepedett, »nem olvasott, csak egy mohlepte csertőn a mikrokosmos, sürge hangyabolyt órákig nézte, a mint föl- s lefolyt.« Az olvasmány hatása azért meglátszik a hasonlaton, közvetlen irodalmi forrása mégis csak Vergilius. Tőle való az alapképzet: a zsákmányra, rablásra induló hangyacsoport és ugyanolyan a helyzet: az úton szétszórt emberek. Az elrendezésben van valami az előző énekbéli méh-hasonlat fokozatosságából. Két ellendarab ez, ott Etellak, itt Budaszállás képe. Az ellentétet már az első alkalommal előkészítette Arany:

»Budaszállás ahhoz, gondolom én, semmi,
A hogy itt a népség jönni szok és menni.« (B. H. X. 68.)

Érdekes néha végigkövetni egy-egy hasonlatot a fejlődésében. Homeros óta, háromezer év alatt sok kézen megfordultak és nagy változáson estek át az eredeti minták, úgy hogy némelyikre alig lehet már ráismerni. A hasonlatnak majd az alakja, majd a jelen-

tése változik; hol bővül, hol fogy. A költő öntudatosan átformál egy régi szöveget a maga célja és tehetsége szerint, mintegy fitogtatva az utánzásban is erejét és önállóságát, vagy öntudatlan ráemlékezéséppen él a lelkében egy merész szókép és újjá teremt a nélkül, hogy megsejtette volna magában az idegen hatást. Egy-két jelből mégis ki lehet deríteni az összefüggést, sőt nagyobb sorozatban a fejlődés folytonosságát és határozott irányát.

»Mintha Notos s Euros versengnek a hegyszorosokban,
Hogy megrengessék mély rengetegét a vadonnak,
Lombozatos bükkfát, kőrist s nyulóshajú somfát,
S messzenyúló galyukat nagy zajjal verdesik össze,
S törledező águk recsegése kihallik a mélyből:
Igy harczolt az achiv s dardán egymásra rohanva.« (J. XVI. 76.)

»Összetolulnak a danausok, s ránk rontanak Ajax,
A két Atrides s tigris-szoptatta dolopsok:
Mint mikor a nekiháborodott szelek harczra kikelvén,
Összevescap Eurussal Zephyr és Notus; harsog az erdő,
S háromhegyű szigonyos Nereus tajtékjait hányja,
S a buzgó tengert mind felfogatja tövéből.« (Ae. II. 447.)

»Halk remegő hangja, siránkozó jajja,
Fojtott zokogása, panaszos sohajja,
A seregnek, a mely sír s örül egy végben
Kelt zsongó zsibongást a levegő égben.
Mint sűrű erdőben, ha szél csapott rája,
Hangja kél, sír, süvölt lombja, koronája.
S mint a tenger, mikor sziklát ví, vagy partot,
Tajtékhajja züg-büg, rekedt torka harsog.« (M. J. III. 6.)

»Mint mikor az fölszél Késmárkból kiszakad,
Ama sűrű fenyős erdő közben akad,
Támaszt zúgást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad:
Ilyen nagy zöndülés esék ő közükbe,
Mert feiforr az haragos vér mindenikbe.« (Sz. V. V. 37.)

»Mint szellő, ha fogan vak déli melegben,
Piczi pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Tánczot ezüst hassal, nesztelenül járnak:
. . . Honnan kicsi szellő, ég vándora jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted arczom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba;
S már zizzen az erdő, fodorul a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karsu fiatal bólingat:
Züg itt is, amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moraját is hallám:
Hír támad, azonkép a hunok szállásin,
Tomba beszéd, bor közt, nagyok áldomásin.« (B. H. XI. 49.)

Homeros nagyszerű képen a csata tomboló zaját akarja éreztetni. A mély szakadéokban ellenkező irányú szelektől paskolt erdő az egymásra rohanó sorokat jelzi, a töredező ágak recsegése az összeroppanó pajzsokat és lándzsákat. Vergilius kifejezéseiben nincs ily hatalmas lendület. Avval, hogy a szelek számát megkétszerezi és egy másik homerosi hasonlattal (I. IX. 4.) megpótolja a régít, semmiképpen se emeli a hatást. Tasso átveszi a kettős képet, kihagyja a mythologiai elnevezéseket és a maga szokásos formájába szorítja, előrebocsátván az értelmét és befejezvént antapodosis nélkül. Mintha valamiképpen hiányos, suta volna így minden nagyobb hasonlata. Zrínyi előadása színesebb, Arany János a »hazai helyszínt« dicséri benne. A kép színezésén inkább Homeros hatása érzik, abban is, hogy visszaállítja az eredeti egységét, de a comparatumot Tassótól vette. Tasso újítása volt az, hogy félelmes csatazaj helyett csak a tömeg fölriadó zúgását tette a hasonlat tárgyának. Arany János a Zrínyi szövegéből kikapta ezt a szót: zendülés, arról szól ő is, egyébként önálló az előadása. Buda Halálának a legnagyobb s egyúttal legszebb hasonlata ez. A zivatar előjelei bámulatosan hű megfigyelésben és művészi elrendezett fokozatosságban tűnnek föl: tova száll egy pehely, az út pora, megmozdul a nyárfa levele, a fű hosszú haja, hajlong a lomb, az ág, a fiatal fa, megdül a liget, míg végtére föllobban az első villám, távoli morajtól kísérvé. A változatos képekhez hozzájárul a nyelv hangutánzó ereje és a vers zenei hatása.

Mind e vonásokon kívül egyéb is van Arany János hasonlatában, a mi külön említésre méltó. A tárgya ugyanis kívül esik már azon a körön, mely a homerosi hagyományra és általában az epicus gyakorlatra oly jellemző. Arany itt már nem szól látható, vagy hallható jelenségről, a tömeg mozgásáról és zajongásáról, mint Homeros, Vergilius, Tasso és Zrínyi, hanem egy lázadás terjedéséről, a hasonlata tehát félig-meddig elvont értelmű. Ez az eset pedig gyakran ismétlődik. A régi epicus hasonlatot át kellett alakítani, érzéki jelentését megváltoztatni, Buda Halála tartalmához, lelki motívumaihoz viszonyítani, hogy hasznát lehessen venni. Ez úton új költői párhuzamok, a régieknél finomabb jelentés-áryalatok keletkeznek.

»Mintha vizek tükrét fodrozza Zephyr fuvalatja,
S lengedezésétől borzongva sötétlik a tenger:
Igy mozdult a mezőn az achiv, meg a trójai hadsor.« (I. VII. 63.)

»Mint mikor morajos parton hab csapkod a habra,
Mert zúgó Zephyros sűrűbben tolja előbbre:
Kezdetben csak a messze vizen tornyozza magasra,
Mignem utóbb a köves parton bömböl szakadozva
S fölver a sziklafokig s tajtékhabokat vet a partra:
Oly sűrűn tódult a görög csapat is hadakozni.« (I. IV. 422.)

»Miként a kőbor villám, a véres szablya járt,
Nem tudta senki a célát, nem maga sem Zoárd,
De mint vihar szelére a meglapult habok,
Úgy támadának élre a nyugvó csapatok.« (M. D. II. 2.)

»S indul az ádáz kard, mintha tüzes villám;
Karikáit a hír hányja mikép hullám.« (B. H. IV. 2.)

»Megtorlik a többi futtába halálán,
Mint parti sörényes habok egymás vállán.« (B. H. VIII. 53.)

»Erre, miként tóba, ha nehéz kő loccsan,
Pillanatig nagy zaj, csend álla be mostan,
Pillanatig habját a sokaság verte:
Azután: menjünk mind, riad ezerszerte.« (B. H. X. 7.)

»Mély birodalmába hét ágra betörvén,
Omlik hada, mint ár, kavargó, mint örvény.« (B. H. XII. 11.)

E hasonlatok közös tárgya még mindig a tömeg. A home-rosi hasonlatok lényegén nem sok változás esett, Arany csak átstilisálta őket, metaphoricus tömörséggel jobban kiemelve a szükséges részleteket. Határozottan különválnak így minden kép: az élre állított habok, a tovaaterjedő karikák, az egymásra futó parti hullámok, a nehéz kő loccsanása nyomán támadt vízrengés, a kavargó örvény.

Buda Halálára jellemzőbb a hasonlatnak egy másik, szintén többször előforduló típusa, melyben a kép már nem szemléletre, hanem fogalomra illeszkedett: a víz árja ott Etele növekvő hatalmát jelenti. Minthogy tömegekre támaszkodik a hatalom, könnyen érthető a jelentés megváltozása. Az átalakításban jó példával előjárt Fénelon. Egyik tanulmányában említette is Arany a »jó« Fénelont, s hogy ismerte és fölhasználta a művét, arról főképp Buda Halálának egyik nagy jelenete tanuskodik, melyben majdnem szóról-szóra híven követte.¹ Az ismeretes régi hasonlat így

¹ »A kutyák egy roppant nagy és dühös vadkant kergettek; hosszú sörtéje durva és fölborzolva, mint megannyi dárda, . . . a legbátrabb vadászok, míg üldözték, féltek közelíteni hozzá. Antiope száguldfa, mint a szél, nem retteg őt közéről megtámadni; kopját hajít rá, mely lapoczkája fölött sebzi meg. A dühös állatnak kicsordul a vére, a mitől még inkább felbőszül; az ellen fordul, a ki megsebezte. Most Antiope lova reszketni kezd és visszahőköl; a szörnyű vadkan ráveti magát, a nehéz gépekhez hasonlóan, melyek megrengetik a legerősebb városok falait. A paripa megtántorodik és ledobban; Antiope a földön találja magát és képtelen kikerülni a reá agyarkodó vadkan végzetes döfését. De Telemach, veszélyben látva Antiópét, máris leszállott lováról. Gyorsabban, mint a villám, odaveti magát az elesett paripa és a vadkan közé, a mely visszatér kiomló véréért boszút állani; kezében hosszú kopját tart és beledöfi majdnem egészen a borzasztó állat oldalába, mely bőszen dühében ott lerogy.« (T. XXII.)

»Dámvadat ejthetne s gímet Buda könnyen; Szégyelli Eteltől, hogy azokra menjen, Előbbi szavának érezte fulánkját: Viszi bölény hadra jó fegyvere lángját. Szemben kopiát hajt nagy bika bölényre, Mely legelül száguldf, borzadva sörénye, De mámorosan lát, reszket is a jobbja: Szarva' paizsáról

hangzik Fénelon fogalmazásában: »Ha a királyok hozzászoknak ahhoz, hogy ne ismerjenek többé más törvényt, mint a maguk korlátlan akaróját, . . . ki fog határt szabni ennek a folyamnak? Csak egy hirtelen és erőszakos lázadás tudja visszazoritani rendes medrébe ezt a kiáradt hatalmat.« (T. XXII.) Fénelonnak érdekében volt az epicus hasonlatok ilyen értelmű átalakítása, mivel műve tanító czélzattal készült, elmélkedésnek a királyi hatalomról XIV. Lajos unokája számára. A hatalom Buda Halálának is állandó motivuma, s így Arany többször hasznát vehette a Fénelon újításának.

»Józan okos mérték. Ez folyamok partja.
Mely rohanó tettek árját visszatartja.« (B. H. I. 15.)

»Két összefolyó víz háborogva indul,
Míg színbe verődik, ám csöndes azontúl.« (B. H. I. 17.)

»Hatalmom telijét ím hát ma kiöntöm,
Etele öcsémet királyul köszöntöm.
Két víz rokon árja így léssen egyenlő.« (B. H. I. 22.)

»Ketten uralkodtok, ő annyi, miként te,
No hát ne legyen több, vigyázz elejénte;
Színig ugyan tartja folyamot is partja;
De ha nő egy ujjnyit, messze kicsap rajta.« (B. H. II. 36.)

»Ki méri egyenlőn omló vizek árját?
Péczére ki szabja levegő határát?
Az menjen, uralmot, birodalmot osszon.« (B. H. III. 27.)

»Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad,
Soha középszerben tespedve nem állhat.« (B. H. VII. 39.)

Hogyan keletkeztek e változatok jelentésüknek finom árnyalatkülönbségeivel? Talán a Fénelon adta eszmét elemezve, új vonatkozására bukkant Arany János és képzeletének páratlan jelenítő erejével új szóképet teremtett hozzá; vagy a víz hullámjátéka fölidézte készülő művének valamely jelenetét: ki tudná megmondani, hogy a gondolatra szemléltető formát keresett-e a költő, vagy a természet jelenségei mögött látta az új eszméket? A művészi alakításban az értelemnek, vagy a képzeletnek volt-e nagyobb része? Annyi bizonyos, hogy a hasonlatok nem oly keresetlenül egyszerűek itten, mint a Toldiban, kiérzik belőlük az öntudatos műgond.

csattan le a kopja. Megbószult a vadfaj — egyenest Budának! Ontja meleg bélit szögsárga lovának, Ledobban a pára, túl-félre zuhanván, Buda király czombját terhe alá nyomván. Óh, ha nekem volna most *egy* szavam olyan, Melylyel ez *egy* perczet röviden rajzoljam! Etele jól látá Buda nagy veszélyét, Legközelebb is volt, hogy nyujtsa segélyét . . . Még jókor a bátyját megvédeni ért el, Tiporni az állat most akará térdel, Miután vérszagtól az egekre síván, Érelte a boszút, melyet állni kíván. Egy kopjadőfessel a bika lerogyant, Feketén a vére nagy erővel bugyant.« (B. H. VIII. 42.)

Általában nem ritka eset az, hogy egy hasonlat többször szerepel Buda Halálában. A csoportok összetartozását könnyű felismerni, de igen bajos a különféle változatok közt eligazodni; kivált ha nagy számmal merülnek föl rokon *classicus tropusok*, megannyi forrás, közvetve vagy közvetlenül. A töméntelen sok vonatkozás útvesztőjéből csak bonyodalmas következtetések fonalán lehet szabadulni. Ha a régi irodalomból előkerülő változatok egymással összehasonlítva nagyobb eltérést mutatnak, mint egyenként Buda Halála szövege mellé állítva, akkor valószínű, hogy Arany János több mintát vett alapul és nem egyből teremtett újakat. Az alább olvasható idézetek úgy vannak csoportosítva, hogy Arany szövege mellé mindjárt odakerüljön a legközelebb rokon *classicus* változat.

»De a fiatalság, mely harcra szokatlan,
Békés Buda évin nőtt fel tanulatlan,
Mint büszke *csikó-mén*, ha *ereszti jászol*,
Tör, ront, szalad, ugrál, ide-oda gázol.« (B. H. IV. 8.)

»Turnus is ég . . . s villogva leszállván
A fellegről ragyogott el messze. Kividul
Ábrázolja; s reményeiben már győz is a harczon,
Mint mikor a *ménló leszakaszván lánczait, elfut*
Unalmas jászoljától, s a síkra kikapván,
Vagy zsiros legelőre szalad s a kanczasereghez
Adja magát; vagy az ismert víz öblébe sietvén
Fürdeni, fel-felugrik nagy pajkoskodva, magassan
Tartja fejét és büszke nyakán lóbálja serényét. (Ae. XI. 486.)

»Én a sokaságot bírni tudom békén,
Te, mint *hadi ménló kürtre riad* fékén.« (B. H. I. 24.)

»Mint vad *csataló*, kit győzedelmes fegyver
Harczok, dicsőséges mezejéről elver, . . .
Hogyha *kürtszó hallik*, aczél ha csillámlik,
Gazdáját áhitja, száguldva seregbe,
Hadbarohanókkal rohanni szeretne, —
Így a hős gyerek is.« (M. J. XVI. 28.)

»Nem vádlok öcsédet, szíve hozzád hajló:
De nyugtalan, ádáz, mint harci szilaj ló:
Az is megural, ha bátran *lőri féked*;
De ha kezéd gyöngé, nekivadul s véged.« (B. H. II. 27.)

»Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja előbb *fékkel igazítani* száját;
De neki bogárzik minden kicsiségre:
Viszi tűznek, víznek, lehajítva végre.« (B. H. I. 14.)

»Szilaj paripához hasonlóan, mely csak egy ember hangját és kezét ismeri, azét, ki *megfékezni bírja*, Telemach, nemes hévvel tele, csak az egyetlen Mentor által tartható vissza.« (T. XVI.)

Néhány egyező vonás alapján kétségtelenül megállapítható itt három különböző típus: a jászol mellől legelőjére szabadult

mén, a kürtszóra fölriadó csataló, a szilaj paripa, melyet gazdája nem bír megfékezni. A képpel együtt természetesen módosult a hasonlat jelentése. Homeros, a párhuzam megteremtője, még csak hősenek a daliás tartására gondolt, Vergilius és Tasso szintén a mozdulatok hasonlóságára, Fénelon és Arany ellenben a lelki tartalom kifejezésére törekednek. Az epicus hasonlatok fejlődésének ez a rendes útiránya.

Valamint az e fajta hasonlatok változott értelmük miatt már nem mondhatók jellemzően epicus hasonlatoknak, úgy jó részük eredet tekintetében sem. Helylyel-közzel oly példák tűnnek föl, melyek Aranynak másnemű olvasmányaiából származnak. A simile bennük, az epicus hagyományoktól eltérően nem természeti kép. Sajátságos, hogy e reminiscentiák szintúgy a classicus irodalomban gyökereznek.

»Tévelygőt szívesen ki útba igazít,
Saját mécsén gyujt másnak is világot;
Az nem vesz fényéből s a másik is lobog.«
(Cicero, A Kötelességekről, ford. Csengeri, I. XVI.)

»Megoszták a hatalmat, a méltóság jelét,
Buda király öccsének átengedé felét;
Nem gondolá, hogy azzal saját fényének árt,
Mint láng, ha gyúl a lángról, nem térszen abba kárt.« (M. D. I. 7.)

»Nem gondolom azzal fénynek apadását:
Egy fáklya tüzéről ha gyujtani mását;
Atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal,
Sőt ragyog a kettő még telyesb világgal.« (B. H. I. 22.)

»De szándokát az égi akarat
Lobbantja, mint gyúl lángban a zsarat.« (M. J. I. 18.)

»Igy lassan melegebb bizalomra zsendül,
Valamint a holt szén gerjed eleventül.« (B. H. VII. 45.)

Egyező vonás Cicero és Arany szövegében a tagadó formula: »az nem vesz fényéből«, »nem térszen abba kárt«, »láng nem fogy a lángról«; továbbá a hasonlat rokon themája: »atyafi osztály«, »barátok közt minden közös«. A Tasso és Arany közti kölcsönhatás megint másban nyilvánul, ott már nem két lobogó fáklya a példa, hanem a »zsarat«, »holt szén«, comparatum pedig az érzés és akarat föléledése.¹

S végül még egy szokatlanul merész hasonlat, mely szintén nem epicus eredetű:

»Száll vidoran míg a szirt
Széttöri, emberi üdv hajója,
Még ki félve, jó korán,
Jól kimért dobással egy

¹ Az idevágó adatok egy részét Tolnai Vilmos közölte először a Magyar Nyelv 1908. évi 6. és 1910. évi 1. és 3. füzetében.

Részt a kincsből elvetett:
Háza vészbe nem süllyed,
Bár kesergi bú-baját
S nem merül el a hajó.«

(Aischylos, Agamemnon, ford. Csengeri, 995.)

»Örölsz, hogy ez osztály atyafijóságból —
Ne hidd! mivel esett hülye gyarlóságból;
Mint a hajós (mondják), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.
Mégfogyatád önként hatalmad egészét,
Hogy a fele árán megváltsd fele részét.« (B. H. II. 28.)

Lehet, hogy nem Aischylos tragédiájából ismerte Arany a hasonlatot, hanem Keménynek Zord Idő című regényéből. Martinuzzi kérdezi ottan, hogy »az ország egy részét, a legtermékenyebb megyéket feláldozzuk-e?« S erre így felel Izabella: »Alkalmasint, de van eset, midőn a hajóból drága kincseket vetnek ki az egész megmentéséért.« (4. k. 258. l.) Arany János csak úgy találomra, képzeletből kiegészítette a hasonlatot avval az értelmezéssel, hogy a hajós engeszteli a vihart kincseivel, áldoz a tenger istenének, vagy a gonosz szellemeknek. A classicus irodalomban csak annyi az értelme, hogy a rakomány egy részét tengerbe kell hányni, ha a hajó szirtre futott és könnyebb teherrel még kiszabadulhat a veszedelmes helyzetéből.

Forrásadatok.

A 164. laphoz, öldöktés — aratók: B. H. X. 113; E. D. I. 29; Toldi Estéje I. 28. — A 165. laphoz, néptömeg — méhraj; Ae. II. 430; VI. 706; XII. 587; Cicero, A Kötelességekről I. 44; Dante, A Pokol, XVI. 1; A Paradicsom XXXI. 7; Schiller, Az Orleansi Szűz, Prolog 215; Petőfi, Szülőföldemen; B. H. II. 22; M. D. I. 8; Utolsó dolgozat, I. 20; Toldi szerelme, IV. 94; VI. 16. — A 166. laphoz, néptömeg — hangyak: Apollonius, Argonauták, III. 130; Horatius satirái, I. könyv, I. 29; P. XXVI. 31; A Luziáda, II. 23; Sz. V. VI. 65; Keveháza 27. — A 167. laphoz, néptömeg zúgása — vihar: I. XI. 296; XIV. 394; M. J. X. 36; B. H. IX. 22; XII. 51; Keveháza 31. — A 168—170. laphoz, föllartózatlan roham — vizár: I. II. 144; 207; 394; 493; IV. 453; V. 86; IX. 4; 304; XI. 492; XIII. 794; XVI. 618; XVII. 262; Ae. II. 303; 495; M. J. I. 74; XII. 47; Sz. V. X. 64; B. H. IV. 35. — A 171. laphoz, harczvágy — ménló: J. VI. 506; XV. 265; Aischylos, Heten Thebae Ellen 378; Ariosto, Örjögő Loránt, XLV. 71; M. J. IX. 75; T. III; Toldi III. 1; Toldi szerelme III. 63; B. H. II. 19. — A 172. laphoz, javak megosztása — fáklya: Petrarca, Sonettek, XXXIII; P. XXI. 94; Ariosto, Örjögő Loránt, XI. 47; Edda, Hávamál 56; Pázmány, Prédikációk 1636, 98. l., Kölcsey Kazinczyhoz; Arany, Letészem A Lantot. — A 172—3. laphoz, áldozat félelemből — hajós viharban: Herodotos és Schiller, Polycrates gyűrűje; Cicero, A Kötelességekről, III. 23.

Néptömeg — madarak: »Van úgy, az egész nép, mint vert had, elomlik, Száguldva mezőben szanaszét iramlik, De mikép nagy foltja sereges madárnak, Mind sorba verődnek, mielőtt leszállnak.« (B. H. IV. 28.) »S mint a daruk, a Nil partján telvének, Majd össze-összegyűlnek nagy csoportba, Majd sorba mennek, gyorsabb szárnyra kelvén: Úgy mind e nép.« (P. XXIV. 64.) A Paradicsom, XXI. 34; M. J. XX. 2; Ae. I. 393; Georgicon, IV. 473. — Nép — falevél: »Mint őszi fuvalmon fa levele sárgul, Nesztelen itt-ott már leválik az ágrul: Úgy sápad el egy-egy s szótlan tovahímlik, Iszonyún e látás, ha elébe rémlik.«

(B. H. XI. 94.) »Mindenféle tömött sokaság a partra tolongott, . . . oly sűrűen, mint egy vadon erdőn, A dértől csipett falevél halmokra lehullong Ágairól.« (Ae. VI. 305.) I. II. 459; 800; III. 2; VI. 146; Bachylides, V. 64; Sophocles, Oedipus 175. Petőfi, Hull a levél a virágról; Petőfi, János vitéz IV; Népdal, Kidúlt a fa mandulástul. — *Hatalom megsemmisülése — zuhanó kő*: »És hogy tetejéről, a kő, ha megindul, Le az aljig oztán nem áll meg azontúl, No hát eleinte szemesen ügyeljed.« (B. H. II. 37.) »A kegyencz egész dolyfe úgy zuhant alá, mint egy szikla, mely leválik meredek hegy tetejéről.« (T. XIV.) Sz. V. III. 78; IV. 3; M. J. XVIII. 82; Ae. XII. 684; I. XIII. 137; Petőfi, A Helység Kalapácsa III; B. H. VII. 19; XI. 92. T. XXI. — *Gondba merült férfi — fa viharban*: »Ide-oda lelkét úgy verdesi baj, gond, Mint hegy tetején fa szél mentibe hajlong.« (B. H. I. 12.) »S mint mikoronn a néki dühödtt szelek erre meg arra Ostrom alá veszik a vaskos tölgyet, helyéből Elforgatni czepekdedvén, recseg ennek az ága, Törzsöke reng és zöld haja hull . . . Szint olykép, minden részről csapdostatik e nagy Férfi szünet nélkül kísértő szókkal: epeszi Kínzó búja belül.« (Ae. IV. 440.) I. XII. 131. — *Megszepent ember — gyermek az anyjánál*: »Este, miként gyermek búvik az anyjához, Csüggedve imígy szól hitesszonyához.« (B. H. X. 51.) »Teukros meg szanaszét nézett a csaták gomolyában S egy-egy hőst lelövött, ki ha lelkét veszve lerogyant: visszavonult Ajashoz, akár anyjához a gyermek.« (I. VIII. 269.) — *Fegyvert forgató hős — pásztor a botjával*: »Most valamint hajcsár botja nehéz fáját, Zúdítá Etele örvös buzogányát.« (B. H. VIII. 54.) »Most, hogy hadkeverő Polypeites fogta a gömböt, Mint mikor a pásztor gajmós botját tovadobja.« (I. XXIII. 845.) — *Csillagfény — örlüzek*: »Csillagok a földön csillámlani szüntek, Zárva le minden szem, tüzek is eltüntek.« (B. H. VIII. 75.) »Ők meg azért büszkén ültek le a harci sorokban Hosszú egész éjjel; sűrűn lobogának a lángok, Mint az egek boltján az ezüstös hold közelében Sok csillag tüze ég, ha szellőtől mentes az égbolt.« (I. VIII. 555.) Arany, Bolond Istók, I. 107. — *Aggasztán hangja — tücsöké*: »Engem a nagy vénség tart egyedül búra . . . Mint tücsöké pusztán gyenge szavam zümmög.« (B. H. II. 31.) Ültek a népvének valamennyen a Skali kapuknál, Vénségök révén már nem szálltak ki csatákra. Ám jelesen szóltak, valamint erdőbeli tücskök, Melyek a fán ülven, liliomhangon csicseregnek.« (I. III. 148.)

LOISCH JÁNOS.